

ARISTOTELES ve KANT'TA SORUMLULUK

Seyit COŞKUN*

ÖZ

Sorumluluk, çok farklı bağlamlarda kullanılan son derece karmaşık bir kavramdır. Sorumluluk, günümüzde hem günlük yaşamda sıkça dile getirilen, hem de ahlak felsefesinde konu edinilen temel kavramlardan biridir. Bu çalışmada, günümüz sorumluluk anlayışını biçimlendirmesi ve anlamlı kılması bakımından, Aristotelesçi ve Kantçı sorumluluk anlayışı üzerinde durulmaktadır. Bu amaçla, öncelikle Aristotelesçi etik anlayış ve sorumluluk kavramı ele alınmaktadır. İkinci olarak, Kantçı etik yaklaşım ve sorumluluk anlayışı ortaya konulmaktadır. Son olarak, her iki düşünürün sorumluluk kavramını anlamlandırmasına ve gerekçelendirmesine ilişkin benzerlikler ve farklılıklar gösterilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca, çalışma, geleneksel sorumluluk kavramının günümüz sorumluluk anlayışı açısından yeterli olup olamayacağı konusunda bir bakış açısı sunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Erdem Ahlakı, Ödev Ahlakı, Pratik Bilgelik (Phronesis), Maksim, Kategorik Buyruk.

RESPONSIBILITY IN ARISTOTLE AND KANT

ABSTRACT

Responsibility is an extremely complex concept used in many different contexts. Being one of the fundamental concepts, responsibility is frequently referred to in daily life and, at the same time, is the subject of moral philosophy. This study focuses on the Aristotelian and Kantian understanding of responsibility which shapes and makes sense of today's concept of responsibility. To this end, first of all, we consider the Aristotelian concept of ethical understanding and responsibility. Secondly, the Kantian ethical approach and understanding of responsibility are introduced. Finally, we will try to show the similarities and differences in the meaning and justification of the concept of responsibility. Furthermore, the study examines whether the traditional concept of responsibility can be sufficient from the point of view of today's understanding of the concept of responsibility.

Key Words: Virtue Ethics, Deontological Ethics, Prudence, Maxims, Categorical Imperative.

---

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü.

FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi) FLSF (Journal of Philosophy and Social Sciences)

2019 Güz, sayı: 28, ss. 87-100

Fall 2019, issue: 28, pp.: 87-100

Makalenin geliş tarihi: 02.09.2019

Submission Date: 2 September 2019

Makalenin kabul tarihi: 17.10.2019

Approval Date: 26 October 2019

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/flsf>

ISSN 2618-5784

Giriş

Ahlak felsefesi tarihi açısından, özneyi ya da kişiyi eyleminin nedeni veya başlatıcısı olarak gören geleneksel sorumluluk anlayışı, sorumluluğun nesnel ve bireysel bir anlayışının oluşturulmasına dayanmaktadır. Dolayısıyla nedensellik ve bireysellik, klasik sorumluluk anlayışının kurulmasında temel düşüncedir. Buna göre, bir olaya yönelik sorumlu görülen kişi, etkinliğiyle bu olayı nedensel olarak etkiler ya da eylemi aracılığıyla bu olayı meydana getirir. Eylemin nedenselliği, bizim için “doğal” görünebilir; ancak bu bakış açısı, tarihin her döneminde ve bütün kültürlerde aynı biçimde değerlendirilmez. Aslında, nedenselliğin kendisi tarihsel ve kültürel olarak spesifik bir düşünme biçimini ifade etmektedir. Bu düşünme biçimi, özellikle Antik Yunan'dan itibaren Batı felsefi düşüncesini ve öznel anlayışını biçimlendirmiştir. Bu nesnel ve bireysel bakış açısı, özellikle sorumluluk anlayışının da temel özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Buna göre, genelde sorumluluk, bilinçli olarak eyleyen ve eyleminin sonuçlarını düşünme yeteneğine sahip olan kişiye veya özneye atfedilmelidir. Bu geleneksel sorumluluk anlayışının ilk çözümlenmelerini, Aristoteles'in ahlak anlayışında görüyoruz. Bu geleneksel sorumluluk anlayışı, daha sonra Kant'ın ödev ahlakında kapsamlı biçimde ifade edilmiştir. Her iki düşünürün ahlak anlayışında birtakım farklılıklar olsa da üzerinde durulan ve yanıtlanması gereken temel sorun şudur: Bir kişiyi veya özneyi, haklı biçimde ne zaman sorumlu tutabiliriz?

Aristotelesçi Erdem Ahlakı ve Sorumluluk Anlayışı

Aristoteles'te ahlaki sorumluluk anlayışının temelinde erdem öğretisi bulunmaktadır. Erdem ahlakı olarak da ifade edilen etik anlayışını Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde ayrıntılı biçimde ortaya koyar. Buna göre, her insani seçimin ve etkinliğin amacı, en iyi olanı istemektir. En iyi olan ise, başka bir şey için değil, salt kendisi için istenilir olan, iyi yaşam ve iyi durumda olmayı ifade eden mutluluktur (*eudaimonia*). Mutluluk, başka bir şey için değil, salt kendisi amaç olan ve kendisi için istenilen şeydir. Mutluluk, ruhun akla uygun etkinliğiyle elde edilir. Akla uygun etkinlikler ise, kendisi amaç olan erdeme göre yapılan tercihleri ve gerçekleştirilen eylemleri ifade etmektedir.¹ Buna göre, erdemler, düşünce erdemleri ve karakter erdemleri olarak ikiye ayrılmaktadır: “(...) düşünce erdemleri akılla birlikte gider, bu tür erdemler akıl taşıyan yana, akıl taşımasından ötürü ruhun buyuran yanına

¹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, s. 1-9 (1094a-1097b).

özgü erdemlerdir. Karakter erdemleri ise akıldan pay almayan yanla ilgili, doğal olarak akıl taşıyan yanın peşinden giden yana özgü erdemlerdir.”² Aklın etkin kullanılması bakımından düşünce erdemleri daha yüksek bir değere sahip olsa da her iki erdem bakımından asıl amaç mutlu bir yaşamdır. Dolayısıyla “(...) mutluluk tam erdeme uygun tam bir yaşama etkinliğini”³ ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, erdem, anlama ve uygulamayı içeren, yani kendi kendini geliştirme anlamında bir karakter oluşumu ve pratik kavrayış/bilgelik (phronesis) geliştirme çabası olarak görülmelidir. Dolayısıyla, iyi ve mutlu yaşam için ahlaki eylemde bulunan kişinin veya belirli bir öznenin duruma veya bağlama yönelik tutumu ve kavrayışı temeldir.

Diğer yandan, karakter özelliği veya huy olarak erdeme sahip olmak yeterli değildir. “Çünkü bir huy bulunduğu halde, hiçbir iyiyi meydana getirmeyebilir, örneğin uyuyan ya da bir başka şekilde eylemden alıkonanlarda olduğu gibi; oysa etkinlikte bu olanaksızdır, çünkü kişi zorunlu olarak eylemde bulunacak ve iyi eylemde bulunacaktır.”⁴ O halde, erdeme, karakter özelliği veya huy olarak sahip olmak yetmez, aynı zamanda bunun pratikte gösterilmesi gerekir. Burada, temel mantık şöyledir: İyi eylemler, iyiyi isteyen insanlardan kaynaklanır; dolayısıyla ahlak, iyiyi istemek ve bunu pratikte gerçekleştirecek tercihler ve eylemlerde bulunmaktır. Dolayısıyla Aristoteles'te, iyi/mutlu bir yaşam için kişinin erdem bilgisine sahip olması, bu bilgiyi pratikte uygulayarak belli bir karakter oluşturması ve böylelikle belli bir anlayış/kavrayış geliştirmesi gerekir. Başka bir ifadeyle, aslında “erdem akıl tarafından belirlenen bir seçim-yapma alışkanlığıdır.”⁵ Bu alışkanlık ya da huy, kişinin pratik olarak yaşamında öğrendiği veya edindiği bir yetenektir.

Bu anlamda, Aristotelesçi etik anlayış Sokratesçi veya Platoncu ahlak anlayışından ayrılmaktadır. Çünkü Sokrates ve Platon'da, kişinin ahlaki dolayısıyla erdemli davranması için erdem veya iyi bilgisine sahip olması yeterli görülmekteydi. Oysa sadece erdem bilgisine sahip olmak, kişiyi erdemli kılmayacaktır.⁶ Bu ayrımı Aristoteles şöyle açıklamaktadır:

---

² Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Dost Kitabevi, Ankara 1999, s. 51 (1220a).

³ A.g.e., s. 45 (1219a).

⁴ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s. 13 (1099a).

⁵ Carmina Simion Simescu Martinho Nunes & Alexandra Simion Simescu, *Ethics and corporate social responsibility – a strategic approach within the organization*, Studies and Scientific Researches Economic Edition, 15, 2010; <ftp://ftp.repec.org/>; (Er. Tar. 28.06.2019).

⁶ Höffe'ye göre, Aristoteles pratik olarak iyi ilkesinin kendinde nasıl düşünülebileceği ve gerekçelendirilebileceğiyle ilgilenir. Ama bu sorun, onun etiğinde tikel bir anlama

“Sokrates, amaç erdemi bilmektir diye düşünüyordu ve adaletin ne olduğunu, yiğitliğin ne olduğunu, yani erdem parçasını soruşturuyordu. Böyle yapması yerindeydi, çünkü o erdemlerin bilgi olduğunu, dolayısıyla adaleti bilince aynı anda adil olunacağını düşünüyordu.”⁷ Aristoteles için, sadece erdem bilgisine sahip olmak, kişiyi erdemli kılmayacaktır. Çünkü kişinin erdemli ve iyi olabilmesi için, aynı zamanda pratikteki etkinliklerle erdem bilgisini içselleştirmesi, belli bir tutum ve kavrayış özelliği olarak kendi kişiliğinde veya benliğinde bunu oluşturması gerekir. Ancak insan bu oluşumu tek başına değil, diğer insanlarla birlikte bir topluluk içinde sağlayabilir. Bu anlamda, “(...) insansal yaşama özgü erdemlerin gerçekten ve tam olarak hayata geçirilebileceği tek siyasi yapı şehir-devletidir.”⁸ Buna göre, bireysel anlamda erdemli tutum veya karakter özelliği, tam anlamıyla toplumsal ve siyasal ilişkiler içerisinde oluşturulabilir ve gerçekleştirilebilir.

Aristoteles'te, sorumluluk, pratikte kişinin erdemli davranışlar ortaya koyarak geliştirdiği tutum ve pratik kavrayışa/anlayışa bağlı olarak oluşturduğu tercihlerin ve gerçekleştirdiği eylemlerin sonuçlarını üstlenmesini ifade etmektedir.⁹ Burada Aristoteles için ölçüt, eylemin iradi

---

sahiptir. Platon'dan farklı olarak Aristoteles, iyinin kendinde ne olduğunu bilmek istemez, aksine düşüncenin iyi-olana nasıl yardım edeceğini belirlemek ister (Otfried Höffe, *Ethik und Politik*, Shurkamp Verlag Frankfurt am Main 1979, s. 43).

⁷ Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, s. 25 (1216b).

⁸ Alasdair MacIntyre, *Erdem Peşinde*, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 222. Ayrıca Höffe'ye göre, insanın Polis'teki yaşamını iki açıdan değerlendirmek gerekir. Polis, bir yandan eğitim aracılığıyla insanın olanaklarının açılmasının ve gerçekleştirilmesinin mekanı olması bakımından mutluluğunun koşuludur. Diğer yandan, başarılı mutlu bir yaşam aşkınsal öte dünyada değil, aksine belirli bir topluluğun ahlaki olarak belirlenmiş ortak yaşamında olduğu için, Polis, aynı zamanda mutluluğun gerçekleştirilmesinin ortamıdır (Otfried Höffe, *Ethik und Politik*, s. 22-23).

⁹ Heiss'a göre, sorumluluk, felsefi kavram olarak geç ortaya çıkmasına rağmen, erken dönemde felsefede sorumlulukla ilgili temel sorunlar, özellikle yükümlülük, özgürlük ve *imputatio* (isnat-etmek/atfetmek/itham-etmek/suçlamak/üstüne atmak) kavramları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu anlamda, Aristoteles, sorumluluk kavramını *imputatio* öğretisi temelinde ele almıştır. Felsefi literatürde, sorumluluk kavramı ilk olarak 18. yüzyılda görülür. Bu anlamda, sorumluluk, Hume'un çalışmalarında ele alınmıştır. Hume'a göre, aktör ve eylem-sonuçları arasındaki nedensel ilişki yanında eylemlerin dikkate alınmasında her zaman belirli normatif kriterlere uyulmalıdır. Çünkü sadece eylemlerin gerisindeki hedeflerin dikkate alınmasıyla, sorumluluktan söz edebilmek için niyetsel/yönelimsel eylemleri zorunlu olan salt olaylardan ayırmak mümkün olabilir. Bununla birlikte, bağımsız felsefi kavram olarak sorumluluktan, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz edilebilir. Kierkegaard'la birlikte sorumluluk kavramı, ilk defa ahlak felsefesinde etik kategori olarak açık biçimde ortaya konulur. Kierkegaard, sorumluluğu bireyin kendi kendisi ve yaşam-idaresi için bireysel/kişisel sorumluluk biçiminde ele alır. Bu nedenle,

biçimde, yani isteyerek gerçekleştirilmiş olmasını ifade etmektedir.¹⁰ Çünkü "(...) canlılar içinde yalnızca insan bazı eylemlerin ilkesi, başlangıcıdır. Nitekim öteki canlıların hiçbirinin eylediğini söyleyemeyiz. (...) Oysa insan bir devinimin ilkesi, başlangıcıdır, çünkü eylem bir devinim, bir değişimdir."¹¹ İnsan, devinimin ilkesi veya başlangıcı olarak kendisinin neden olduğu bazı etkinliklerin ve eylemlerin kaynağıysa ve bunları yapıp yapmamak onun elindeyse, o halde bunlardan doğan sonuçları da üstlenmek durumundadır. Buna göre, bağlamsal bir takım ölçütler ortaya konulabilir. Öncelikle, kişinin tercihlerini ve eylemlerini bilerek ve isteyerek, yani iradi biçimde gerçekleştirmesi gerekir. Bu anlamda, kişinin iradi olarak tercihte ve eylemde bulunmasını sağlayan ve yaşamın belirsizliğinde onu yönlendiren bireysel erdem olarak pratik bilgelik (*phronesis, prudence, klugheit*), ona eşlik eden ahlaki bir yeteneği ifade etmektedir.¹²

Aristoteles'e göre, yapılan tercihler ve gerçekleştirilen eylemler iki ölçüt, yani zor/baskı ve bilgisizlik açısından değerlendirilmelidir. Çünkü "zorla ya da bilgisizlik nedeniyle yapılanlar istemeyerek yapılmış gibi görünüyor. Başlangıcı, yapanın ya da maruz kalanın dışında bulunan, böyle olduğundan dolayı da yapanın ya da maruz kalanın hiç payı olmadan yapılan 'zorla

---

bireyin kendisiyle olan içsel ilişkisi önemlidir, çünkü her şeyden önce kendi kendisini yanıtlaması, yani öncelikle kendi kendine karşı sorumlu olması temeldir. Sorumluluk veya yükümlülük bireye aittir, ama tesadüfi biçimde değil, aksine bireyin gerçek özüne/doğasına göre olmalıdır. Ödev/görev bu şekilde birey tarafından üstlenilirse, bu, kişinin tamamen içsel olarak kendine yöneldiğinin işaretidir. O halde, ödev/görev, onun için bireysel belirlenimlerin çeşitliliğine bölünmeyecektir. Ödev, bireyin kendi elbisesi haline gelir, onun içsel doğasının/özünün ifadesi olur. (Dominik Heiss, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, Verlag Karl Alber in der Verlag Herder GmbH, Freiburg im Breisgau, 2011, s. 17-18).

¹⁰ Aristoteles'te bireysel olarak ahlaki sorumluluk, erdem/iyilik (*virtue*) ve kusur/eksiklik/kötülük (*vice*) kavramları çerçevesinde ele alınmaktadır. Yasal anlamda sorumluluk da ahlaki sorumluluktan ayrılamaz. Dolayısıyla ahlaki sorumluluk işleyişi, hem ahlaki hem de yasal açıdan negatif ve pozitif anlamda tepkilere yönelik ahlaki olanı oluşturmaktır. Ahlaki alanda, ahlaki edimlere veya eylemlere yönelik pozitif tepkiler övgü, negatif tepkiler ise kınama/ayıplama biçiminde gerçekleşir. Buna karşılık, yasal alanda, övgü ödüllendirme ve kınama/ayıplama cezalandırma biçiminde ortaya çıkar. Ancak her iki alan için ölçüt, eylemin iradi (*voluntariness*) veya isteyerek yapılmış olmasıdır. (Andre Santos Campos, *Responsibility and Justice in Aristotle's Non-Voluntary and Mixed Actions*, Journal of Ancient Philosophy ISSN 1981-9471 - FFLCH/USP, www.revistas.usp.br/filosofiaantiga, Er. Tar: 28.06.2019).

¹¹ Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, s. 69 (1222b).

¹² José Manuel Chilion, *Aristotle, Kant and Weber-Perliminary Philosophical for Journalism Ethichs*, Athens Journal of Humanities & Arts - Volume 3, Issue 2 - Pages 93-108, <https://www.athensjournals.gr/humanities/2016>; (Er. Tar: 28.06.2019).

yapılan'dır."¹³ Buna göre, tercihleri yapma ve eylemleri gerçekleştirme esnasında kişiye özellikle dışardan kaynaklanan herhangi bir zorlama ya da baskının olmaması gerekir.¹⁴ Diğer taraftan, kişi, yapılan tercihler ve gerçekleştirilen eylemler bakımından nesne, amaç ve araçlar ilişkisi için yeterli bilgiye sahip değilse, bilmeden ve istemeyerek tercih yapmış ve eylemiş olacaktır. Ancak burada şu ayrımı belirtmek gerekir. Bilgisizlikten dolayı yapılan eylemde, üzüntü ve pişmanlık söz konusuysa, eylem istemeyerek yapılmıştır. Ama eylemde pişmanlık ve üzüntü söz konusu değilse, eylem ne isteyerek ne istemeyerek yapılmıştır. Bu durumda, bilgisizlikten dolayı bir şey yapan ve bundan pişman olan ve üzüntü duyan için 'istemeyerek yaptı', ama pişman olmayan ve üzüntü duymayan için 'isteyerek yapmadı' demek doğru olacaktır.¹⁵ Bu anlamda, özellikle iradi ve iradi-olmayan eylem arasındaki ayrım, bir eylemden kişinin ahlaki olarak sorumlu olup olmadığını belirler ve bir eyleme yönelik en uygun sosyal karşılık verme anlamında sorumluluk anlayışını belirlemeye yardımcı olmaktadır.¹⁶

92

Diğer taraftan, Aristoteles, bilgisizlikten dolayı bir şey yapanı ve bilinçsizce davrananı ayırmaktadır. Örneğin, sarhoş veya öfkeli kişi, yaptığını bilgisizlikten dolayı değil, bilincinde olmadan, bilinçsizce yapar. Çünkü biri sarhoşluktan, diğeri öfkeden dolayı kendisini kaybeder; bu nedenle yaptığının bilincinde değildir.¹⁷ Dolayısıyla bilgisizlikten dolayı değil de, bilinçsizce eyleyen veya davranan kişi haksız/yanlış biçimde eylemiş olacaktır, ama bu durumda yine de isteyerek veya iradi biçimde haksızlık etmiş olacaktır. Çünkü bilgisizlikten değil de, bilinçsizce eylemede, başka türlü eyleme olanağına sahip olma bakımından eyleminin başlangıcı ve nedeni kişinin kendisindedir. Dolayısıyla, hem bilgisizlikten hem de bilinçsizce yapılan eylem bakımından böyle bir ayrım olsa da, başka türlü davranmak her iki durumda da olanaklı olduğundan, yani bilgisiz olanın kendini bilgilendirmek ve sarhoş ya da öfkeli olanın böyle olmamak kendi ellerinde olduğundan, her ikisi de eylemlerinden sorumlu tutulmalıdırlar. Ancak sorumluluk her ikisine aynı şekilde yüklenemeyeceği için,

¹³ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s. 40 (1110a).

¹⁴ Aristoteles'te, başka türlü olması olanaklı olmayan, yani zorunluluk (*ananke*) altında gerçekleşen eylemler zorla yapılan (*bia*) eylemlerle aynı statüye sahiptir. Her ikisi de, faile ya da kişiye dayanmadığı için, istemsiz/iradesiz (*akon*) biçimde gerçekleştirileni, yani istemeyerek yapılanı ifade etmektedir (Andre Santos Campos, *Responsibility and Justice in Aristotle's Non-Voluntary and Mixed*).

¹⁵ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s.42 (1110b).

¹⁶ Andre Santos Campos, *Responsibility and Justice in Aristotle's Non-Voluntary and Mixed*.

¹⁷ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, s. 42 (1110b).

cezalandırma da aynı oranda olmamalıdır.¹⁸ Bu temelde, özellikle eylemlerin sonuçlarını kişiye isnat etme ya da atfetme anlamında sorumluluğa ilişkin bağlamsal bir değerlendirme ortaya konulmaktadır. Buna göre, bağlamsal koşullar hakkında yeterli bilgiye sahip olan, bir eylemi bilinçli bir şekilde yerine getiren ve başka türlü de eyleyebilecek olan kişiye, sorumluluk atfedilmelidir. Gerçi, "Aristoteles'te sorumluluk kavramı açıkça belirtilmese de, o nedensel bir atfetme/isnat etme ilkesine yönelik bir anlayışı ortaya koymaktadır."¹⁹ Dolayısıyla böyle bir değerlendirme, aslında ahlak felsefesi tarihi açısından geleneksel sorumluluk kavramının, yani nedensel olarak tercihlerinin ve eylemlerinin sonuçlarını üstlenen özerk ahlaki kişilik veya öznellik anlayışının temelini oluşturmaktadır.²⁰

Kantçı Ödev Ahlakı ve Sorumluluk Anlayışı

Kant, ahlakı, her türlü eğilimden ve duyusalıktan bağımsız olarak insanın salt ussal doğası bakımından temellendirmeye çalışır. Çünkü insan, yargıya varma yeteneğini bozabilecek her türlü duyusalıktan ve eğilimden uzaklaşabilirse, onun istemesi ya da istenci tamamen akıl tarafından belirlenebilecektir. Eğer anlayış akıl temelinde istenci yönetirse, istenç/isteme iyi bir isteme ve bu durumda da gerçekleştirilen eylem ahlaki olarak haklı ve doğru bir eylem olacaktır. Çünkü istenç/isteme, sadece ahlaki olarak iyidir. Ahlakı olan, eylemin sonuçlarıyla veya eylemi etkileyen nedenler açısından değil, niyetin nasıl tasarlandığı bakımından belirlenmektedir. Çünkü Kant için "eylemin niyeti ve sonucu ahlaki değerlerin

¹⁸ A.g.e., s. 50 (1113b).

¹⁹ Dominik Heiss, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, s. 17.

²⁰ Foucault'a göre, kişinin bilinçli bir şekilde eyleyerek kendini ahlaksal bir özne olarak oluşturmasını ifade eden ahlaki özneleşme kipi, antik çağın ahlaki düşüncesinde özellikle dört konu çerçevesinde, bedenini yaşamı, evlilik kurumu, erkeklerarası ilişkiler ve bilgelikle ilgili olarak biçimlenmiştir. Özneleşme kipi, kişinin, özellikle bu alanlarda söz konusu olan mevcut değerlerle ve kurullarla olan bağıntısını kurma ve kendini bu değerlere ve kurullara bağlı hissetmesi temelinde isteklere ve nefesine hakim olmayı öğrenerek, etik bir öz ve belirli bir varlık tarzı oluşturmasını ifade etmektedir. Bu anlamda, "Yasalara ve geleneklere (nomoi) uymanın gerekliliğinin altı pek sık çizilse de, önemli olan yasanın içeriği ve uygulama koşullarından çok onlara uymaya iten tutumdur. Vurgulanan, kişinin kendini arzulara ve hazlara kapıp koyuvermemesini, onlara karşı hakimiyetini ve üstünlüğünü korumasını, duyularını belli bir sakinlik durumunda koruyabilmesini, tutkulara karşı her türlü tutsaklıktan kurtulmasını ve kişinin kendinden tam anlamıyla hoşnut olması ya da kendi üzerinde tam egemenlik kurması biçiminde tanımlanabilecek bir varlık kipine erişmesini sağlayacak biçimde nefsiyle olan ilişkisidir." (Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi II*, Çev. Hülya Tufan, Afa Yayınları, İstanbul 1988, s. 32-38)

oluşturulmasında önem taşımaz.”²¹ Bu bağlamda, tercihlerinin ve eylemlerinin sonuçlarını, daha tercihler ve eylemler gerçekleştirilmeden önce, onların temelinde bulunan istenci ya da niyeti ussal ve nedensel biçimde belirleyen ve böylelikle tercihlerin ve eylemlerin sonuçlarını üstlenen bir özne ya da kişi tasarımı temeldir. Bu nedenle, “Kant için – Aristoteles için de söz konusu olan- fail bir edimin/eylemin nedeni (causa) olarak görülür. Sadece bu koşul altında sorumlu özne olmak, kişi olmak anlamına gelir. Dolayısıyla, özne, kişi ve sorumluluk kavramları birbiriyle bağlantılıdır.”²² Bu ilişki, Kant'ta nasıl ele alınmaktadır?

Kantçı sorumluluk anlayışı, onun ödev ahlakı açısından ortaya koyduğu yasa ve yükümlülük (Verbindlichkeit) ilişkisi çerçevesinde anlaşılmalıdır.²³ Kant, özellikle *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi'nin Önsöz*'ünde, amacının “ahlaksal dünya bilgeliği olduğunu” ve deneysel veya antropolojiye ait olan her şeyden arındırılmış saf bir ahlak felsefesi geliştirmek istediğini ifade eder. Bu temelde, “herkesin yükümlülüğü” şöyle ifade edilebilir: “Herkesin kabul etmesi gerekir ki, bir yasa ahlak yasası olarak geçerli olacaksa, yani bir yükümlülük nedeni olacaksa, mutlak zorunluluk taşınmalıdır; ...dolayısıyla yükümlülük nedeni burada insanın doğal yapısında ya da içinde bulunduğu dünyanın koşullarında değil, *a priori* olarak doğrudan doğruya saf aklın kavramlarında aranmalıdır.”²⁴ Saf akıldan kasıt, saf pratik akıldır. Bu anlamda, kişiyi veya özneyi eylemlerinden yükümlü kılmamanın koşulu, saf pratik akıldan kaynaklanan özgürlüktür.

²¹ Carmina Simion Simescu Martinho Nunes & Alexandra Simion Simescu, *Ethics and corporate social responsibility – a strategic approach within the organization*.

²² Dominik Heiss, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, s. 21.

²³ Heiss'a göre, Kantçı sorumluluk anlayışının temelinde, ilk defa Aristoteles tarafından *imputatio* öğretisi temelinde ortaya konulmuş olan anlayış bulunmaktadır. Buna göre, *Imputatio* veya *Zurechnung* (atfetme/yükümlü kılma/isnat etme), kişinin bir edimin taşıyıcısı/faili olarak kabul edilmesi temelindeki yargıyı ifade etmektedir. Kant, öncelikle hukuksal isnat-etme (*imputatio iudicialia oder valida*) ve saf yargılayıcı veya ahlaki isnat-etme (*imputatio diiudicatoria*) arasında ayırım yapar. Kant'a göre, hukuksal isnat-etme, pratik karar temelinde gerçekleşmesi ve sonuçlarla (adli ceza) bağlantılı olması nedeniyle, tamamen yargılayıcı durum olmasa da saf yargılayıcı bir isnat etmeden ayrılmaktadır. Ahlaki anlamda isnat-etme (*imputatio*), kişinin, olguyu (*factum*) ifade eden ve yasalar altında bulunan bir eylemin faili (*causa libera*) olarak görülmesidir. Eğer aynı zamanda, bu edimden kaynaklanan hukuksal sonuçlar da beraberiye ortaya çıkarsa, yasal olarak bağlayıcı (*imputatio iudicialia* veya *valida*) olan bir isnat-etme söz konusu olurdu, aksi halde sadece yargılayıcı isnat-etme (*imputatio diiudicatoria*) söz konusudur. Yasal karar verme yetkisine sahip olan (fiziksel veya ahlaki) kişi, yargıç veya mahkemedir (*iudex* veya *forum*). (Dominik Heiss, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, s. 21-22).

²⁴ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, İkinci Baskı, Ankara 2002, s. 4;VIII.

Bu özgürlük, her türlü eğilim ve dürtüden bağımsız olarak, kişinin kendini kategorik buyruk ilkesine göre özerk (autonom) biçimde gerçekleştirmesidir. Başka bir ifadeyle, kişinin, eylemini kendisine göre gerçekleştirdiği öznel ilkesini, yani *maksimini* genel bir yasa olmasını isteyen biçimde *saf pratik akıl yasasına* göre eylemesidir: “Öyle eyle ki, senin istemenin maksimi her zaman aynı zamanda genel bir yasamanın ilkesi olarak geçerli olabilsin.”²⁵ Başka bir ifadeyle, “istemenin, maksimleri aracılığıyla kendisini aynı zamanda genel yasa koyucu olarak görebilecek şekilde eylemde bulunma.”²⁶ Böyle bir yasama ilkesi temelinde kişinin özerk biçimde eylemesi, çıkara uygunluk ve eğilimi dikkate almadan sadece istencinin kendi yasallığı temelinde eylemesi anlamına gelir. Dolayısıyla istencin özerkliği, onun nesnelere özelliğinden ve niteliklerinden bağımsız olarak kendini sadece eylemin yasasının biçimiyle tanımlayan içkin yeteneği ifade eder.²⁷ Bu nedenle, “istemenin özerkliği, bütün ahlak yasalarının ve bu yasalara uygun ödevlerin tek ilkesidir: Buna karşılık, keyfiliğin bütün yaderkliği herhangi bir yükümlülüğü gerektirmez, aksine daha ziyade yükümlülük ilkesine ve istemenin ahlaklılığına karşıdır.”²⁸ Buna göre, yaderklik, kişinin isteminin nesnesini değil, isteminin nesnesinin kişiyi belirlemesi, yani arzular ve eğilimler tarafından veya dışardan belirlenmesini ve buna göre eylemesini, dolayısıyla kişinin özerk olmadığını, yani bağımlı olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla yaderk olan ya da dıştan belirlenmiş olan kişi veya özne, ahlaki biçimde eylememiş olacaktır.

Kant, insanı, iki nedensellik bakımından etkide bulunan bir varlık olarak tasarlar. İnsan, bir yandan, salt ussal varlık olarak anlama yetisi dünyasına ait olan, dolayısıyla eylemlerinin nedeni ve başlatıcısı olabilen varlıktır. Bu anlamda, etkide bulunan nedensellik, insanın istencinin ya da istemesinin özerkliğini ifade etmektedir. Diğer yandan, insan, olgusal/doğal nedenselliğin salt görünüşleri bakımından eylemlerin ve etkilerin ortaya çıktığı ve bunların sonuçlarının kestirilemediği, dolayısıyla arzu ve eğilimler açısından belirlenmesi nedeniyle duyular dünyasına ait bir varlıktır. Buna göre, insanın yükümlülüğü, bu iki nedensellik veya doğa bakımından ele alınmak durumundadır: “Demek ki, sırf anlama yetisi dünyasının bir üyesi olarak benim bütün eylemlerim, saf istemenin özerklik ilkesine tamamen uygun olurdu; saf duyular dünyasının bir parçası olarak ise, eylemlerimin arzuların ve eğilimlerin doğal yasasına, dolayısıyla doğanın yaderkliğine tamamen

²⁵ Immanuel Kant, *Die drei Kritiken*, Anakonda Verlag GmbH, Köln 2015, s. 738 (§7); *Pratik Aklın Eleştirisi*, Üçüncü Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 1999, s. 35 (§7).

²⁶ *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, s. 51.

²⁷ Dominik Heiss, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, s. 22.

²⁸ Immanuel Kant, *Die drei Kritiken*, s. 742 (§8); *Pratik Aklın Eleştirisi*, s. 38 (§8).

uygun sayılması gerekecekti.”²⁹ O halde, insanın ahlaki ve doğru biçimde eylemesi ve eyleminin sonuçlarını üstlenmesi, sadece ussal doğası ve bundan kaynaklanan nedensellik bakımından değerlendirilmesi gerekir.

Kant, insanı veya kişiyi, temelde ussal doğası ve doğanın nedenselliği açısından etkide bulunan ve bağlayıcı ölçütlere dayanarak kendilerine yasa koyan özerk rasyonel varlık olarak ele alır. Bu anlamda, kendini yükümlü kılan insan, eylemini kendini koyduğu yasalara göre ussal biçimde düzenler ve bunun gerçekleştirilmesini en üst ödev olarak tasarlar. Ödev açısından bir yasanın doğru olup olmadığının değerlendirilmesi, akıl aracılığıyla yapılır. Bu anlamda, pratik aklın kendisinde *a priori* olarak ortaya konulan kategorik buyruk temelinde, genel yasalar olarak söz konusu edilen eylem *maksimleri* veya ilkeleri belirlenir. Kendi koyduğu öznel ilkelere veya *maksimlere* göre eyleyen insanın vicdanı da, aslında bu kendine yasa koymanın öznel bileşenlerini içermektedir.³⁰ Diğer yandan Kant, kişi vicdanını Tanrıyla ilişki içinde tasarlamaktadır. Buna göre, vicdan, “Tanrının huzurunda bulunan kişinin edimlerinden dolayı üstlenmesi gereken sorumluluğa yönelik öznel ilke”³¹ olarak düşünülmelidir. Kant, aslında öznel olarak vicdan denetiminin bağımsızlığını sağlamak için, vicdanı, Tanrıyla analogide anlaşılması gereken tarafsız bir merci olarak tasarlamaktadır.³² Buna göre, genelde “her insan vicdan sahibidir ve korkutan ve saygı (korkuyla bağlantılı saygı) duyulan iç yargıç tarafından izlenmektedir ve yasaların üzerinde olan onun içindeki bu uyanık güç, onun kendisinin (iradi/keyfi) olarak yaptığı şey değildir, aksine onun özünde bulunmaktadır.”³³ Bu anlamda vicdan, kişinin kendisine karşı hesap vermesinin merci olarak düşünülür. Öyleyse, kişi, hem vicdanın öznel denetlemesi bakımından, hem de kendi kendine verdiği ussal olarak gerekçelendirilmiş ödevlere uygun eylemlerden dolayı sorumluluk üstlenmektedir.³⁴ Dolayısıyla kişinin sorumluluğu, özellikle tercihlerin ve eylemlerin kendilerine göre gerçekleştirildiği *maksimlerle* ilişkisi bakımından belirlenmektedir.

Kantçı sorumluluk anlayışı, temelde kendi eyleminin *maksimlerini* nedensel ve ussal olarak belirleyen, dolayısıyla özerk biçimde eyleyen özne veya kişi anlayışına dayanmaktadır. Bu anlamda, “Kant istemin/istencin belirlenimini *maksimlerden* talep ettiğinden, yapmak ve izin vermekle ilgili

²⁹ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 72.

³⁰ Dominik Heiss, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, s. 23.

³¹ (Akt. Dominik Heiss); Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten*, Akademieausgabe (Bd. IV), 1797, s. 439.

³² Dominik Heiss, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, s. 23.

³³ Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten*, s. 438.

³⁴ Dominik Heiss, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, s. 24.

olan şeyin iradi/istemli bir konu olduğunu varsayar: Bilinçli ve iradi biçimde yapılan şey için sorumluluk üstlenilebilir.”³⁵ Sorumluluk, kişinin tercihlerinin ve eylemlerinin sonuçlarına göre değil, aksine bu eylem ve tercihlerin kendilerine göre yapıldığı *maksimler*in ödevde uygunluğu bakımından, dolayısıyla normatif değerlendirme ölçütü temelinde ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, sorumluluk, olumlu veya olumsuz anlamda tercihlerin ve eylemlerin kendileriyle veya sonuçlarıyla değil, bunların temelinde bulunan öznel ilkelerle ilgilidir. Çünkü “ödevden dolayı yapılan bir eylem ahlaksal değerini, onunla ulaşılabilecek amaçta bulmaz, onu yapmaya karar verdiren maksimde bulur; dolayısıyla bu değer, eylemin nesnesinin gerçekleşmesine değil, arzulama yetisinin bütün nesnelere ne olursa olsun, eylemi oluşturan istemenin yalnızca ilkesine bağlıdır.”³⁶ Buna göre, kişinin sorumluluğu, tercihler ve eylemler daha gerçekleştirilmeden önce başlamakta ve istemenin nesnesinden, yani arzularından ve eğilimlerden bağımsız olarak tasarlanan ussal ilkeye göre belirlenmektedir. Dolayısıyla kişi, pratik akıldan kaynaklanan ödevlerden dolayı, kendi vicdanına ve istencinin *maksimlerine* uyması bakımından kendinde sorumluluk taşımaktadır. Bu nedenle, “Pratik aklın kendinden kaynaklanan ödevler için kendinde sorumluluk veya öz-sorumluluk, insanın özgürlüğü kadar aslidir. Dolayısıyla sorumluluk, sosyal süreçlerde insanlara atfedilen bir ödev değil, aksine insanın doğasının doğrudan bir sonucudur.”³⁷ Başka bir ifadeyle, sorumluluk, insanın kendi ussal doğasına uygun olarak, istemenin nesnesinden ve eğilimlerden bağımsız biçimde kendi eyleminin belirleyicisi olma anlamında özerk ve ahlaki yükümlülük üstlenmesini ifade etmektedir. Ancak, insanın salt ussallığı bakımından ve sadece kişinin kendinden hareketle temellendirilen böyle bir sorumluluk, tek yanlı ve eksik olacaktır. Çünkü insanın sorumluluğu, öncelikle diğer insanlarla ve çevresiyle ilişkisinde bağlamsal olarak oluşan bir tutum veya tavırla ilgilidir.

Sonuç Olarak Bir Karşılaştırma

Sorumluluk açısından, hem Aristoteles hem de Kant, *imputatio* veya *zurechnung* kavramından hareketle failin ya da öznenin kendi eyleminin başlatıcısı veya nedeni (*causa*) olma anlayışını benimsemektedirler. Ancak Aristoteles, kişinin eylemlerinden sorumlu tutulmasında özellikle içinde bulunulan eylem durumunu veya bağlamı dikkate almaktadır. Buna karşılık, Kant kişiyi veya özneyi, içinde bulunulan durumdan veya bağlamdan,

³⁵ Otfried Höffe, *Ethik und Politik*, s. 87.

³⁶ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, s. 15.

³⁷ Dominik Heiss, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, s. 25.

dolayısıyla eylemin sonuçlarından tamamen bağımsız olarak konumlandırmaya çalışır.

Aristoteles'e göre, eylemin faili olan kişi, eylemini iki biçimde, ya isteyerek ya da zorla gerçekleştirmek durumundadır. İsteyerek yapılan eylem, kişinin kendi elinde olan bir olanaklılık olarak başka türlü de davranabilmesini ifade etmektedir. Burada özellikle, iradi biçimde yapılan tercih ve eyleme ilişkin, kişinin nesne, konu, amaç ve araç ilişkisi bakımından yeterli bilgiye ve pratik bir kavrayışa (*phronesis*) sahip olarak tercihte bulunması ve eylemesi temeldir. Buna karşılık zorla yapılan eylemde, kişiye dıştan dayatmanın olması veya kişinin konu, nesne, amaç ve araç ilişkisi bakımından eylem hakkında yeterli bilgiye ve anlayışa sahip olmaması, dolayısıyla onun iradi biçimde eylememesi söz konusudur. Bu durumda kişi, eylemlerinden sorumlu tutulamayacaktır. Dolayısıyla Aristotelesçi sorumluluk anlayışı, özellikle kişi ya da fail açısından eylemin gerçekleştirildiği durumu veya bağlamı dikkate almaktadır.

Kant, kişinin veya öznenin sorumluluğunu, yükümlülük atfetme ilişkisi temelinde ele almaktadır. Buna göre, kişiye iki türlü yükümlülük atfedilebilir, başka bir ifadeyle kişi yaderk (*heteronom*) veya özerk (*autonom*) biçimde davranmasına göre tercih ve eylemlerinden sorumlu tutulabilir. İlk olarak kişi, kendi duysal doğasının eğilimleri ve dürtüleri tarafından dıştan belirlemeyle eylemesi bakımından yükümlülük altına girmektedir ki, bu anlamda kişi yaderk ve ahlaki olmayan biçimde davranacaktır. Diğer yandan, kişi ya da özne, salt ussal doğası bakımından istemesinin anlama yetisi tarafından belirlenmesi, yani kendi eyleminin belirleyicisi olması anlamında bir yükümlülük altına girmektedir ki, bu anlamda kişinin özerk (*autonom*) ve ahlaki biçimde eylemesi ve sorumluluk üstlenmesi söz konusu olmaktadır. Böyle bir sorumluluk, kişinin istemesinin nesnesinden, eğilimlerinden veya eylemlerinin bütün olumsal sonuçlarından bağımsız olarak kendini yükümlü kılmasını ifade etmektedir. Ancak böyle bir yükümlülük, kişinin içinde bulunduğu bağlamdan ve durumdan bağımsız, dolayısıyla soyut ve biçimsel olarak salt kendi kendinde bir sorumluluk olacaktır. Oysa sorumluluk, kişinin salt kendine karşı koyduğu bir yükümlülük olarak değil, aynı zamanda diğer kişilere ve içinde yaşadığı sosyal ve doğal çevreye karşı bir yükümlülük biçiminde olmalıdır.

Geleneksel sorumluluk anlayışındaki temel özellik, kişi ya da fail açısından eylemin öznel niteliklerinin, yani sorumluluğun içsel koşullarının belirlenmeye çalışılmasıdır. Bu içsel koşullar, Aristoteles'te, kişinin belirli bir erdem ya da iyi anlayışı çerçevesinde, eylemin sonuçları bakımından konu, amaç ve araç bilgisine bağlı olarak ve dıştan herhangi bir zorlama olmadan

eylemini isteyerek gerçekleştirmesini ifade etmektedir. Buna karşılık, Kant'ta sorumluluk, gerçekte her türlü eğilimden ve eylem sonuçlarından bağımsız olarak, ussal doğasından hareketle kişinin kendi kendisine dayattığı ödevlere veya ilkelere uygun biçimde eylemesinde ortaya çıkmaktadır. Bağlamdan yoksun ve içinde bulunulan olgusal durumu dikkate almayan böyle bir sorumluluk, ideal bir insan tasarımına dayandığından gerçek bir sorumluluk olarak görülemez. Başka bir deyişle, ideal insan tasarımına dayanan böyle bir sorumluluk, mutlak sorumluluk olarak sorumluluk değildir. Çünkü sorumluluk, gerçekte kişinin veya öznenin diğer kişilerle ve çevresiyle (sosyal, doğal) ilişkisi sürecinde oluşan veya edinilen temel bir tutumdur. Kantçı sorumluluk anlayışıyla karşılaştırıldığında, Aristotelesçi sorumluluk anlayışı da, öncelikle kişi ya da fail açısından öznel koşulları belirlemeye çalışsa da, içinde bulunulan durumu, eylem bağlamını ve sonuçları dikkate aldığından, ona göre daha gerçekçi ve sosyal sorumluluk anlayışı geliştirmeye daha uygun bir etik anlayış olarak görünmektedir.

Sonuç olarak, öznenin ya da eyleyenin kendisinden hareketle temellendirilmeye çalışılan geleneksel sorumluluk anlayışı, günümüz yaşam dünyasının karmaşıklığı ve problemleri göz önünde bulundurulduğunda yetersiz kalacaktır. Özellikle bilimsel, teknolojik ve ekonomik gelişmelerin yol açtığı değişimler ve tahribatlar, günümüzde eylem sonuçlarının doğrudan nedensel olarak bireylerle ilişkilendirmesini güçleştirmektedir. Geleneksel sorumluluk anlayışı, özellikle bir bireyin bir başka bireyde neden olduğu zararların ve tahribatların dikkate alınmasıyla ilgili iken, günümüzde toplumsal ve çevresel boyutta güçlü zararlar ve tahribatlar (yoksulluk, doğal ve çevresel tahribatlar, teknolojik felaketler vb.) daha yoğun yaşanmaktadır. Dolayısıyla, artık özne ya da birey odaklı bir sorumluluk anlayışından ziyade, eylemin sonuçlarıyla ilgili zararları ve tahribatları dikkate alan bir sorumluluk anlayışı gereklidir. Diğer yandan, geleneksel sorumluluk kavramı geçmiş eylemlerle ve sonuçlarla ilgiliyken, günümüz sorumluluk kavramı artık gelecekte ortaya çıkabilecek eylemler ve durumlarla da ilgilenmek (doğal ve çevresel tahribatların azaltılması) durumundadır. Dolayısıyla sorumluluk kavramının, sadece bireysel temelde değil, hem sosyal ve kamusal hem de kurumsal boyutta ele alınması gerekmektedir. Bu anlamda, kamusal ve özel örgütlenmelere sorumluluk yükleyen ve hem kamusal hem de özel şirketlerin yasal ve etik standartlara uymasını gerekli kılan bir kurumsal sosyal sorumluluk anlayışı gereklidir.³⁸ Dolayısıyla, salt bireyi sorumlu kılan klasik geleneksel nedensel sorumluluk anlayışı, günümüz toplumlarındaki sorunlara karşı bireyleri duyarlı kılmak ve onlara sorumluluk atfetme sorununu çözmek için artık yeterli değildir.

---

³⁸ Carmina Simion Simescu Martinho Nunes & Alexandra Simion Simescu, *Ethics and corporate social responsibility – a strategic approach within the organization*.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Dost Kitabevi, Ankara 1999.
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Campos, Andre Santos, *Responsibility and Justice in Aristotle's Non-Voluntary and Mixed Actions*, Journal of Ancient Philosophy, ISSN 1981-9471 - FFLCH/USP, www.revistas.usp.br/filosofiaantiga, (Er. Tar: 28.06.2019).
- Chilion, José Manuel, *Aristotle, Kant and Weber-Perliminary Philosophical for Journalism Ethichs*, Athens Journal of Humanities & Arts-Volume3, Issue 2, Pages 93-108, <https://www.athensjournals.gr/humanities/2016>; (Er. Tar: 28.06.2019).
- Heiss, Dominik, *Verantwortung in der modernen Gesellschaft*, Verlag Karl Alber in der Verlag Herder GmbH, Freiburg im Breisgau 2011.
- Höffe, Otfried, *Ethik und Politik*, Shurkamp Verlag Frankfurt am Main 1979.
- Foucault, Michel, *Cinselliğin Tarihi II*, Çev. Hülya Tufan, Afa Yayınları, İstanbul 1988.
- Kant, Immanuel, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, Çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, İkinci Baskı, Ankara 2002.
- Kant, Immanuel, *Die drei Kritiken*, Anakonda Verlag GmbH, Köln 2015.
- Kant, Immanuel, *Pratik Aklın Eleştirisi*, Üçüncü Baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 1999.
- MacIntyre, Alasdair, *Erdem Peşinde*, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.
- Nunes, Carmina Simion Simescu Martinho & Simescu, Alexandra Simion, *Ethics and corporate social responsibility –a strategic approach within the organization*, Studies and Scientific Researches Economic Edition, 15, 2010; <ftp://ftp.repec.org/>; (Er. Tar: 28.06.2019).